==========

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

==========

ડી. પી. જોશી

વિરુદ્ધ

મધ્ય ભારત રાજ્ય અને અન્ય.

તા. ૨૭/૦૧/૧૯૫૫

[મુખર્જી સી.જે., વિવિયન બોઝ, જગન્નાથદાસ, વેંકટરામા અય્યર અને સિંહા જે.જે.]

ભારતીય બંધારણ, અનુચ્છેદ ૧૪ અને ૧૫–મધ્ય ભારતના બોના ફાઈડ રહેવાસીઓ હોય તેવા વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી કોઈ કેપિટેશન ફી ન લેવી–પરંતુ બિન–મધ્ય ભારતના વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી કેપિટેશન ફી લેવી તેવો નિયમ–બંધારણનું ઉલ્લંઘન કરે છે કે કેમ.

મધ્ય ભારત રાજ્યની સરકારે જ્યારે મહાત્મા ગાંધી મેમોરિયલ મેડિકલ કોલેજ, ઇન્દોરનો વહીવટ એક ખાનગી સમિતિ પાસેથી પોતાના હસ્તક લીધો,

ત્યારે તેણે કોલેજમાં પ્રવેશ માટેના જૂના નિયમના સ્થાને નીચે મુજબનો નવો નિયમ દાખલ કર્યો હતો.

"જે તમામ વિદ્યાર્થીઓ મધ્ય ભારતના 'બોના ફાઇડ રહેવાસીઓ' છે તેમની પાસેથી કોઈ કેપિટેશન ફી વસૂલ કરવામાં આવશે નહીં. પરંતુ અન્ય બિન–મધ્ય ભારતના વિદ્યાર્થીઓ માટે કેપિટેશન ફી હાલની જેમ જ નોમિની ઉમેદવારો માટે રૂ. ૧,૩૦૦ અને અન્ય વિદ્યાર્થીઓ માટે રૂ. ૧,૫૦૦ ના દરે યથાવત રાખવામાં આવશે".

આ નિયમના હેતુ માટે 'બોના ફાઇડ રહેવાસી' ની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ કરવામાં આવી હતી:

"તેવી વ્યક્તિ કે જે––

(એ) ભારતના નાગરિક હોય અને જેનું મૂળ ડોમિસાઇલ મધ્ય ભારતમાં હોય, શરતે કે તેમણે અન્યત્ર ડોમિસાઇલ પ્રાપ્ત કરેલ ન હોય, અથવા

(બી) ભારતના નાગરિક હોય, જેનું મૂળ ડોમિસાઇલ મધ્ય ભારતમાં ન હોય પરંતુ જેમણે મધ્ય ભારતમાં ડોમિસાઇલ પ્રાપ્ત કરેલ હોય અને પ્રવેશ માટે અરજી કરે તે તારીખે ત્યાં ઓછામાં ઓછા ૫ વર્ષથી વસવાટ કરેલ હોય, અથવા

(સી) એવી વ્યક્તિ કે જે ૩૦ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૮ પહેલાં પાકિસ્તાનથી સ્થળાંતર કરીને આવેલ હોય અને કાયમી ધોરણે મધ્ય ભારતમાં રહેવાનો ઇરાદો ધરાવતી હોય, અથવા

(ડી) મધ્ય ભારત અથવા ભારતની સરહદ સાથે જોડાયેલ વિસ્તાર કે પ્રદેશની એવી વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓનો વર્ગ કે નાગરિકો કે જેમના સંદર્ભમાં મધ્ય ભારત સરકાર દ્વારા પાત્રતાની ઘોષણા કરવામાં આવી હોય".

નિર્ણય કરવાનો પ્રશ્ન એ હતો કે આ નિયમ બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ અને ૧૫(૧) દ્વારા સુનિશ્ચિત કરવામાં આવેલ મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરે છે કે કેમ.

ઠેરવવામાં આવ્યું, ન્યાયમૂર્તિ વેંકટરામા અય્યરના મત અનુસાર (મુખર્જી સી.જે., વિવિયન બોઝ અને સિંહા જે.જે. સહમત, જગન્નાથદાસ જે. અસહમત) કે આ નિયમ અનુચ્છેદ ૧૫(૧) દ્વારા બાંયધરી આપેલ મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી, કારણ કે રહેઠાણ અને જન્મસ્થળ એ કાયદાકીય તેમજ વાસ્તવિક બંને દ્રષ્ટિએ જુદા જુદા અર્થ ધરાવતી બે અલગ સંકલ્પનાઓ છે, અને જ્યારે અનુચ્છેદ ૧૫(૧) જન્મસ્થળના આધારે થતા ભેદભાવનો પ્રતિબંધ કરે છે, ત્યારે રહેઠાણના આધારે થતા ભેદભાવનો પ્રતિબંધ કરે છે તેવો તેનો અર્થ કરી શકાય નહીં.

કોઈ વ્યક્તિનું ડોમિસાઈલ એટલે તેનું કાયમી ઘર થાય છે અને ક્યારેક તેનો ઉપયોગ રહેઠાણના અર્થમાં કરવામાં આવે છે.

વધુમાં ઠેરવવામાં આવ્યું કે, કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ પર કેપિટેશન ફી લાદવી અને અન્ય પર ન લાદવી તે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ ના ઉલ્લંઘન તરીકે ભેદભાવપૂર્ણ નથી, કારણ કે આ વર્ગીકરણ એવા આધાર પર રચાયેલ હતું જેને

કાયદાના વિષયવસ્તુ સાથે વ્યાજબી સંબંધ હતો; કારણ કે વાદગ્રસ્ત નિયમ પાછળ રહેલ વર્ગીકરણનો ઉદ્દેશ્ય મધ્ય ભારતના રહેવાસી હોય તેવા વિદ્યાર્થીઓને તેમના અભ્યાસમાં અમુક અંશે સહાય કરવાનો હતો અને રાજ્ય માટે પોતાની સીમાઓ અંદર શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવું એ તદ્દન પ્રશંસનીય ઉદ્દેશ્ય છે. ભૌગોલિક આધારે કરવામાં આવેલ વર્ગીકરણ અત્યંત ન્યાયસંગત અને વ્યાજબી ઠરે છે જ્યારે તે શિક્ષણ સાથે સંબંધિત હોય, જે પ્રાથમિક રીતે રાજ્યની ચિંતાનો વિષય છે.

ન્યાયમૂર્તિ જગન્નાથદાસના મત અનુસાર–હાલના ભારતીય કાયદામાં પ્રાદેશિક ડોમિસાઇલ માટે કોઈ સ્થાન નથી. સંજોગો જોતાં "મધ્ય ભારતમાં મૂળ ડોમિસાઇલ" શબ્દપ્રયોગનો અર્થ "મધ્ય ભારતમાં (અરજદારનું) જન્મસ્થળ" દર્શાવવાનો છે. એ સાચું છે કે "મૂળ ડોમિસાઇલ" અને "જન્મસ્થળ" એ બે અલગ બાબતો છે. પરંતુ તે માત્ર ત્યારે જ બને છે જ્યારે "મૂળ ડોમિસાઇલ" શબ્દપ્રયોગ કોઈ ચોક્કસ કાનૂની અર્થ દર્શાવતો હોય. જોકે, પ્રસ્તુત કેસમાં "મધ્ય ભારતમાં મૂળ ડોમિસાઇલ" શબ્દપ્રયોગ કોઈ કાનૂની અર્થ દર્શાવતો નથી, અને જો તેને કોઈ અર્થ આપવો જ હોય, તો તે માત્ર "જન્મસ્થળ" નો સંદર્ભ જ હોઈ શકે.

તેથી, પ્રશ્ન હેઠળનો નિયમ પ્રાથમિક રીતે મધ્ય ભારતમાં જન્મસ્થળનો સંદર્ભ ધરાવે છે અને બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૫ નો ભંગ કરે છે. જો નિયમ પ્રાદેશિક ડોમિસાઇલની ન્યાયશાસ્ત્રીય સંકલ્પનાનો સંદર્ભ ધરાવે છે અને તે

કારણોસર અનુચ્છેદ ૧૫ ના નિષેધના ક્ષેત્રમાં આવતો નથી તેવો દ્રષ્ટિકોણ લેવામાં આવે તો પણ, આવા ડોમિસાઈલ પર આધારિત ભેદભાવને કોઈપણ રીતે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ ના સંદર્ભમાં વ્યાજબી ગણી શકાય નહીં.

રૂસ્તમ મોદી વિરુદ્ધ રાજ્ય: સુમિત્રા દેવી વિરુદ્ધ રાજ્ય (આઈ.એલ.આર. ૧૯૫૩ મધ્ય ભારત ૮૭), વ્હીકર વિરુદ્ધ હ્યુમ ([૧૮૫૯] ૨૮ એલ.જે. ચાન્સરી ૩૯૬), સોમરવિલે વિરુદ્ધ સોમરવિલે ([૧૮૦૧] ૫ વેસી ૭૫૦), વિનન્સ વિરુદ્ધ એટર્ની–જનરલ (૧૯૦૪ એ.સી. ૨૮૭), ઉડની વિરુદ્ધ ઉડની ([૧૮૬૯] એલ.આર. ૧ સ્કોટિશ એન્ડ ડિવોર્સ ૪૪૧), મેકમુલન વિરુદ્ધ વાડ્સવર્થ ([૧૮૮૯] ૧૪ એ.સી. ૬૩૧), પંજાબ રાજ્ય વિરુદ્ધ અજાયબ સિંહ અને અન્ય ([૧૯૫૩] એસ.સી.આર. ૨૫૪) અને ઓમ પ્રકાશ વિરુદ્ધ રાજ્ય (એ.આઈ.આર. ૧૯૫૩ પંજાબ ૯૩) નો સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો.

મૂળ અધિકારક્ષેત્ર : પિટિશન નંબર ૩૬૭/૧૯૫૪.

મૂળભૂત અધિકારોના અમલ માટે ભારતીય બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળ દાખલ અરજી.

અરજદાર તરફે એન. સી. ચેટરજી અને વેદ વ્યાસ (તેમની સાથે એસ. કે. કપૂર અને ગણપત રાય) વિદ્વાન વકીલો ઉપસ્થિત રહ્યા.

સામાવાળા નંબર ૧ તરફે ભારતના એટર્ની–જનરલ એમ. સી. સેતલવાડ (તેમની સાથે શિવ દયાલ અને પી. જી. ગોખલે) વિદ્વાન વકીલો ઉપસ્થિત

રહ્યા.

૧૯૫૫. જાન્યુઆરી ૨૭. કોર્ટનો ચુકાદો (મુખર્જી સી.જે., વિવિયન બોઝ, વેંકટરામા અય્યર અને સિંહા જે.જે.) ન્યાયમૂર્તિ વેંકટરામા અય્યર દ્વારા આપવામાં આવેલ. ન્યાયમૂર્તિ જગન્નાથદાસ દ્વારા અલગ ચુકાદો આપવામાં આવેલ.

ન્યાયમૂર્તિ વેંકટરામા અય્યર–આ બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળની અરજી છે. મધ્ય ભારત રાજ્ય દ્વારા સંચાલિત ઇન્દોર ખાતે મહાત્મા ગાંધી મેમોરિયલ મેડિકલ કોલેજ નામની એક મેડિકલ કોલેજ આવેલી છે. દિલ્હીના રહેવાસી એવા અરજદારને જુલાઈ ૧૯૫૨ માં આ કોલેજમાં વિદ્યાર્થી તરીકે પ્રવેશ આપવામાં આવ્યો હતો અને હાલમાં તેઓ એમ.બી.બી.એસ. અભ્યાસક્રમના ત્રીજા વર્ષના વર્ગમાં અભ્યાસ કરી રહ્યા છે. તેમની ફરિયાદ એવી છે કે આ સંસ્થામાં અમલમાં રહેલા નિયમો મધ્ય ભારતના રહેવાસી હોય તેવા વિદ્યાર્થીઓ અને જેઓ રહેવાસી નથી તેવા વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે ફીની બાબતમાં ભેદભાવ કરે છે, અને બીજા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓએ તમામ વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા ચૂકવવાપાત્ર ટ્યુશન ફી અને અન્ય શુલ્ક ઉપરાંત વાર્ષિક રૂ. ૧,૫૦૦ ની રકમ કેપિટેશન ફી તરીકે ચૂકવવી પડે છે, અને આ બાબત બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ અને ૧૫(૧) નું ઉલ્લંઘન કરે છે. અરજદાર તદનુસાર એવી અરજ કરે છે કે સામાવાળાને ચાલુ વર્ષ માટે તેમની પાસેથી કેપિટેશન ફી વસૂલ કરવા પર મનાઈ ફરમાવતો અને પ્રથમ બે વર્ષ માટે તેમની પાસેથી કેપિટેશન ફી તરીકે વસૂલ કરવામાં આવેલ રૂ.

૩,૦૦૦ ની રકમ પરત કરવાનો નિર્દેશ આપતો યોગ્ય રિટ જારી કરવામાં આવે.

સામાવાળા પક્ષ આ અરજીનો વિરોધ કરે છે. તેમના વતી દાખલ કરવામાં આવેલ સોગંદનામામાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે પ્રશ્ન હેઠળની સંસ્થાનો ઉદ્ભવ ખાનગી સાહસમાંથી થયો હતો અને તેનું સંચાલન એક સમિતિ હસ્તક હતું; મધ્ય ભારતના ન હોય તેવા વિદ્યાર્થીઓ પર કેપિટેશન ફી લાદવાનો નિયમ આ સમિતિ દ્વારા બનાવવામાં આવ્યો હતો, અને રાજ્યએ જે બેઠકોની અનામત સંબંધિત શરતો હેઠળ કોલેજ ચલાવવામાં આવતી હતી તેને આધીન રહીને વહીવટ સંભાળ્યો હતો, તેમજ બિન-રહેવાસીઓ પાસેથી કેપિટેશન ફી લેવાની આવશ્યકતા બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ કે અનુચ્છેદ ૧૫(૧) પૈકી કોઈનું ઉલ્લંઘન કરતી નથી.

બંને પક્ષોની દલીલોની યોગ્ય સમજૂતી માટે સંસ્થાના ઇતિહાસનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન ઉપયોગી નીવડશે. આ સંસ્થાની શરૂઆત વર્ષ ૧૮૭૮ ના સમયમાં થઈ હતી, જ્યારે ડૉ. બ્યુમોન્ટે ઇન્દોર ચેરિટી દવાખાનું નામની હોસ્પિટલના સંલગ્ન ભાગ તરીકે ઇન્દોર મેડિકલ સ્કૂલના નામે ઇન્દોરમાં એક મેડિકલ સ્કૂલ શરૂ કરી હતી. તેને સિંધિયા, હોલ્કર અને અન્ય રાજ્યોના શાસકો તરફથી નોંધપાત્ર નાણાકીય સહાય પ્રાપ્ત થઈ હતી. વર્ષ ૧૯૧૦ માં આ શાળાનું નામ બદલીને કિંગ એડવર્ડ મેડિકલ સ્કૂલ કરવામાં આવ્યું હતું. વર્ષ ૧૯૪૦ માં આ શાળાને કોલેજમાં રૂપાંતરિત કરવાનો પ્રસ્તાવ મૂકવામાં આવ્યો હતો અને વર્ષ ૧૯૪૭ માં મહારાજા હોલ્કર તથા અન્ય દાતાઓ દ્વારા આપવામાં આવેલ દાનની સહાયથી કોલેજની

સ્થાપના કરવામાં આવી હતી અને તેને આગ્રા યુનિવર્સિટી સાથે જોડાણ આપવામાં આવ્યું હતું. કોલેજનો વહીવટ એક વ્યવસ્થાપક સમિતિમાં નિહિત હતો, જેણે વિદ્યાર્થીઓના પ્રવેશ માટેના નિયમો ઘડ્યા હતા. આ નિયમો પૈકીના એક નિયમમાં એવી જોગવાઈ હતી કે જે વિદ્યાર્થીઓ મધ્ય ભારતના બોના ફાઇડ રહેવાસીઓ હોય તેમની પાસેથી કોઈ કેપિટેશન ફી લેવામાં આવશે નહીં, પરંતુ અન્ય વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી અન્ય રાજ્યોના નોમિની વિદ્યાર્થીઓના કિસ્સામાં વાર્ષિક રૂ. ૧,૩૦૦ અને અન્ય બિન-રહેવાસી વિદ્યાર્થીઓના કિસ્સામાં વાર્ષિક રૂ. ૧,૫૦૦ કેપિટેશન ફી તરીકે લેવામાં આવશે. વર્ષ ૧૯૫૦ માં મધ્ય ભારત રાજ્યએ કોલેજનો વહીવટ પોતાના હસ્તક લીધો હતો.

અરજદારને જ્યારે પ્રવેશ આપવામાં આવ્યો તે સમયે અમલમાં રહેલા કોલેજ પ્રવેશ નિયમો અનુસાર, પ્રવેશ માટેના ઉમેદવારોને બે વર્ગોમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યા હતા, નોમિની અને નોન-નોમિની. નોમિની ઉમેદવારોના સંદર્ભમાં, જે રાજ્યો સાથે મધ્ય ભારત સરકારે તે હેતુ માટે સમજૂતી કરી હતી તે અન્ય રાજ્યોના ઉમેદવારો માટે અમુક બેઠકો અનામત રાખવામાં આવી હતી. આ ઉમેદવારોએ વાર્ષિક રૂ. ૧,૩૦૦ ની કેપિટેશન ફી ચૂકવવાની રહેતી હતી. ત્યારબાદ નોન-નોમિની ઉમેદવારો હતા. તેમના પ્રવેશ સંબંધિત નિયમો નીચે મુજબ હતા:

"જે તમામ વિદ્યાર્થીઓ મધ્ય ભારતના 'બોના ફાઇડ રહેવાસીઓ' છે તેમની પાસેથી કોઈ કેપિટેશન ફી વસૂલ કરવામાં આવશે નહીં. પરંતુ અન્ય

બિન–મધ્ય ભારતના વિદ્યાર્થીઓ માટે કેપિટેશન ફી હાલની જેમ જ નોમિની ઉમેદવારો માટે રૂ. ૧,૩૦૦ અને અન્ય વિદ્યાર્થીઓ માટે રૂ. ૧,૫૦૦ ના દરે યથાવત રાખવામાં આવશે".

આ નિયમના હેતુ માટે 'બોના ફાઇડ રહેવાસી' ની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ કરવામાં આવી હતી:

(એ) ભારતના નાગરિક હોય અને જેનું મૂળ ડોમિસાઇલ મધ્ય ભારતમાં હોય, શરતે કે તેમણે અન્યત્ર ડોમિસાઇલ પ્રાપ્ત કરેલ ન હોય, અથવા

(બી) ભારતના નાગરિક હોય, જેનું મૂળ ડોમિસાઇલ મધ્ય ભારતમાં ન હોય પરંતુ જેમણે મધ્ય ભારતમાં ડોમિસાઇલ પ્રાપ્ત કરેલ હોય અને પ્રવેશ માટે અરજી કરે તે તારીખે ત્યાં ઓછામાં ઓછા ૫ વર્ષથી વસવાટ કરેલ હોય, અથવા

(સી) એવી વ્યક્તિ કે જે ૩૦ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૮ પહેલાં પાકિસ્તાનથી સ્થળાંતર કરીને આવેલ હોય અને કાયમી ધોરણે મધ્ય ભારતમાં રહેવાનો ઇરાદો ધરાવતી હોય, અથવા

(ડી) મધ્ય ભારત અથવા ભારતની સરહદ સાથે જોડાયેલ વિસ્તાર કે પ્રદેશની એવી વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓનો વર્ગ કે નાગરિકો કે જેમના સંદર્ભમાં મધ્ય ભારત સરકાર દ્વારા પાત્રતાની ઘોષણા કરવામાં આવી હોય". સંક્ષિપ્તમાં, નવા નિયમ દ્વારા કરવામાં આવેલ ફેરફાર એ હતો કે અગાઉ જ્યાં તમામ મધ્ય ભારતના વિદ્યાર્થીઓની તરફેણમાં કેપિટેશન ફીમાંથી મુક્તિ આપવામાં આવતી

હતી, પછી ભલે તેનો અર્થ ગમે તે થતો હોય, પરંતુ સુધારેલા નિયમ હેઠળ તે મધ્ય ભારતના બોના ફાઇડ રહેવાસીઓ પૂરતી મર્યાદિત કરવામાં આવી હતી.

હવે અરજદાર તરફે શ્રી એન. સી. ચેટરજીની દલીલ એવી છે કે આ નિયમ બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ અને ૧૫(૧) નું ઉલ્લંઘન કરે છે, અને તેથી તેને ગેરબંધારણીય અને અમાન્ય તરીકે રદબાતલ ઠેરવવો જોઈએ. અનુચ્છેદ ૧૫(૧) માં નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું છે કે:

"રાજ્ય કોઈપણ નાગરિક સામે માત્ર ધર્મ, મૂળવંશ, જાતિ, લિંગ, જન્મસ્થળ અથવા તેમાંના કોઈપણ આધાર પર ભેદભાવ કરશે નહીં".

અરજદારની દલીલ એવી છે કે પડકાર હેઠળનો નિયમ જ્યાં સુધી મધ્ય ભારતના ન હોય તેવા વિદ્યાર્થીઓ પર કેપિટેશન ફી લાદે છે અને મધ્ય ભારતના વિદ્યાર્થીઓને તેમાંથી મુક્તિ પ્રદાન કરે છે, ત્યાં સુધી તે જન્મસ્થળના આધારે ભેદભાવ કરે છે, અને તે અનુચ્છેદ ૧૫(૧) નો ભંગ કરે છે. જ્યારે રાજ્યએ વહીવટ સંભાળ્યો તે સમયે અમલમાં રહેલા નિયમના સંદર્ભમાં જો પ્રશ્ન ઊભો થયો હોત તો આ દલીલમાં કદાચ કંઈક તથ્ય હોત, પરંતુ આ નિયમમાં વર્ષ ૧૯૫૨ માં સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો, અને આ અરજીમાં આપણે તેની સાથે નિસબત ધરાવીએ છીએ. સુધારેલા નિયમ હેઠળ મુક્તિ મધ્ય ભારતના "બોના ફાઇડ રહેવાસીઓ" ને આપવામાં આવી છે, અને તે શબ્દપ્રયોગની વ્યાખ્યા ભારતના એવા નાગરિક તરીકે કરવામાં આવી છે કે જેમનું મૂળ ડોમિસાઇલ મધ્ય ભારતમાં હોય અથવા જેઓ મધ્ય ભારતમાં ડોમિસાઇલ ધરાવતા હોય. એવો

આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો છે કે આ નિયમ જન્મસ્થળના આધારે ભેદભાવ કરે છે. અમે આ દલીલ સાથે સંમત થઈ શકતા નથી. કોઈ વ્યક્તિનું ડોમિસાઇલ એટલે તેનું કાયમી ઘર થાય છે. વ્હીકર વિરુદ્ધ હ્યુમ કેસમાં લોર્ડ ક્રેનવર્થ દ્વારા અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે: "ડોમિસાઇલ એટલે કાયમી ઘર થાય છે, અને જો તે પોતાનામાં જ ન સમજાયું હોય તો કોઈ દ્રષ્ટાંત તેને સુગમ બનાવવામાં મદદરૂપ થઈ શકે નહીં". વ્યક્તિનું મૂળ ડોમિસાઇલ એટલે જન્મ સમયે પ્રાપ્ત થયેલ તેનું કાયમી ઘર થાય છે અને તેને તેના જન્મસ્થળ સાથે અનિવાર્યપણે કોઈ સંબંધ હોતો નથી. મોટાભાગના કિસ્સાઓમાં વ્યક્તિનું મૂળ ડોમિસાઇલ એવો દેશ હોય છે જ્યાં તેના પિતાનું ડોમિસાઇલ હોય છે, અને તે તેનો જન્મ દેશ હોઈ પણ શકે અને ન પણ હોઈ શકે. ડાયસી દ્વારા તેમના પુસ્તક કન્ફ્લિક્ટ ઓફ લોઝ (છઠ્ઠી આવૃત્તિ) માં પૃષ્ઠ ૮૮ પર આગળ અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે કે:

"મૂળ ડોમિસાઇલ, જન્મ સમયે પ્રાપ્ત થતું હોવા છતાં, જે દેશમાં શિશુનો જન્મ થયો હોય તે દેશ હોવું જરૂરી નથી, અથવા જે દેશમાં તેના માતાપિતા વસવાટ કરતા હોય તે દેશ હોવું જરૂરી નથી, અથવા જે દેશ સાથે તેના પિતા જાતિ કે નિષ્ઠાથી જોડાયેલા હોય તે દેશ હોવું જરૂરી નથી, અથવા શિશુની રાષ્ટ્રીયતા ધરાવતો દેશ હોવું જરૂરી નથી". સોમરવિલે વિરુદ્ધ સોમરવિલે કેસમાં માસ્ટર ઓફ ધ રોલ્સે અવલોકન કર્યું હતું કે:

"હું જન્મના ડોમિસાઇલના બદલે મૂળ ડોમિસાઇલની વાત કરું છું. મને પાછલા શબ્દપ્રયોગ માટે કોઈ અધિકૃતતા મળતી નથી, જે અચોક્કસ છે. તે

જન્મ સ્થળ હોવું જરૂરી નથી, કારણ કે એક શિશુના સંદર્ભમાં ભલે તે ગમે ત્યાં જન્મ્યો હોય, તેનું મૂળ ડોમિસાઇલ તેના પિતાના ડોમિસાઇલને અનુસરશે".

શ્રી એન. સી. ચેટરજીએ એવી દલીલ કરી હતી કે મૂળ ડોમિસાઇલને ઘણીવાર જન્મનું ડોમિસાઇલ પણ કહેવામાં આવે છે અને તે બંને શબ્દપ્રયોગો એકબીજાના પર્યાય તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય છે. તેમ છતાં પણ, "જન્મનું ડોમિસાઇલ" માં સમાવિષ્ટ સંકલ્પના "જન્મસ્થળ" શબ્દો જે અર્થ દર્શાવે છે તેના કરતાં તદ્દન અલગ છે. અને જો "જન્મનું ડોમિસાઇલ" અને "જન્મસ્થળ" ને સમાનાર્થી ન ગણી શકાય, તો જન્મસ્થળના આધારે થતા ભેદભાવ સામે અનુચ્છેદ ૧૫(૧) માં ઘડવામાં આવેલ પ્રતિબંધ ડોમિસાઇલ પર આધારિત ભેદભાવને લાગુ પડી શકે નહીં.

એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે બંધારણ હેઠળ સમગ્ર ભારત માટે માત્ર એક જ નાગરિકત્વ હોઈ શકે છે, અને રાજ્ય પોતાના પ્રદેશમાં ડોમિસાઇલ પર આધારિત કાયદા બનાવી શકે તેવો અભિપ્રાય રાખવો એ તે ખ્યાલથી વિરુદ્ધ જશે. પરંતુ નાગરિકત્વ અને ડોમિસાઇલ એ બે તદ્દન અલગ સંકલ્પનાઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. નાગરિકત્વ વ્યક્તિના રાજકીય દરજ્જાનો સંદર્ભ ધરાવે છે, અને ડોમિસાઇલ તેના નાગરિક અધિકારોનો સંદર્ભ ધરાવે છે. ઉડની વિરુદ્ધ ઉડની કેસમાં લોર્ડ વેસ્ટબરીનું કાયદાનું ઉત્કૃષ્ટ નિવેદન છે. તેઓ અવલોકન કરે છે:

"ઇંગ્લેન્ડનો કાયદો, અને લગભગ તમામ સુસંસ્કૃત દેશોનો કાયદો, દરેક

વ્યક્તિને તેના જન્મ સમયે બે અલગ કાનૂની દરજ્જા અથવા સ્થિતિઓ અર્પે છે: એક જેના આધારે તે કોઈ ચોક્કસ દેશની પ્રજા બને છે, જે તેને કુદરતી નિષ્ઠાના બંધનથી બાંધે છે, અને જેને તેનો રાજકીય દરજ્જો અથવા રાષ્ટ્રીયતા કહી શકાય, અને બીજો જેના આધારે તેને અમુક ચોક્કસ મ્યુનિસિપલ અધિકારોના આધારે અને અમુક જવાબદારીઓને આધીન કોઈ ચોક્કસ દેશના નાગરિકનું સ્વરૂપ અર્પણ કરવામાં આવે છે, જે પાછળનું સ્વરૂપ વ્યક્તિનો દીવાની દરજ્જો અથવા સ્થિતિ છે, અને તે તેના રાજકીય દરજ્જાથી તદ્દન ભિન્ન હોઈ શકે છે. રાજકીય દરજ્જો વિવિધ દેશોમાં અલગ અલગ કાયદાઓ પર નિર્ભર હોઈ શકે છે; જ્યારે દીવાની દરજ્જો સાર્વત્રિક રીતે એક જ સિદ્ધાંત દ્વારા સંચાલિત થાય છે, અર્થાત ડોમિસાઇલ, જે તેના દીવાની દરજ્જાને નિર્ધારિત કરવાના હેતુ માટે કાયદા દ્વારા સ્થાપિત માપદંડ છે. કારણ કે આ જ આધાર પર પક્ષકારના વ્યક્તિગત અધિકારો, એટલે કે તેનો પુખ્તતા કે સગીરતા, તેનું લગ્ન, ઉત્તરાધિકાર, વસિયતી કે બિન–વસિયતી વારસો નક્કી કરતો કાયદો નિર્ભર રહેવો જોઈએ".

આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરતા ડાયસી પૃષ્ઠ ૯૪ પર જણાવે છે: "ખરેખર, એક સમયે ડોમિસાઇલ અને રાષ્ટ્રીયતાના ખ્યાલોની ગેરસમજને કારણે એવું માનવામાં આવતું હતું કે કોઈ વ્યક્તિ અમેરિકન નાગરિક બનવા માટે ઓછામાં ઓછું જેટલું કરી શકે તેટલું કર્યા વિના ઇંગ્લેન્ડથી કેલિફોર્નિયામાં પોતાનું ડોમિસાઇલ બદલી શકતો નથી. જેમ કહેવાયું હતું તેમ, તેણે 'પોતાના દેશનો ત્યાગ કરવાનો ઇરાદો' રાખવો પડતો હતો. પરંતુ આ સિદ્ધાંત હવે સર્વોચ્ચ સત્તા દ્વારા ભૂલભરેલો જાહેર કરવામાં આવ્યો છે". (વિનન્સ વિરુદ્ધ એટર્ની–જનરલ કેસમાં લોર્ડ લિન્ડલીના

અવલોકનો પણ જુઓ).

હાલ્સબરીઝ લોઝ ઓફ ઇંગ્લેન્ડ, બીજી આવૃત્તિ, ભાગ ૬ માં પૃષ્ઠ ૧૯૮, પેરા ૨૪૨ પર કાયદો આ મુજબ જણાવવામાં આવ્યો છે: "ઇંગ્લિશ કાયદો તે તમામ પ્રશ્નો કે જેમાં તે પર્સનલ લોના અમલને સ્વીકારે છે તે ડોમિસાઇલની કસોટી દ્વારા નક્કી કરે છે. આ હેતુ માટે તે સુસંસ્કૃત વિશ્વના સંગઠનને નાગરિક સમાજોમાં વિભાજિત ગણે છે, જેમાંથી પ્રત્યેક સમાજ એવા તમામ વ્યક્તિઓનો બનેલો છે જેઓ એક કાયદા પ્રણાલીને આધીન સમાન પ્રાદેશિક વિસ્તારમાં રહે છે, અને નહીં કે તેનું સંગઠન રાજકીય સમાજો કે રાજ્યોમાં, જેમાંથી પ્રત્યેક કાં તો એક જ કાનૂની વ્યવસ્થા સાથે સહ-વિસ્તૃત હોઈ શકે છે અથવા પોતાની સાર્વભૌમત્વ હેઠળ અનેક વ્યવસ્થાઓને એકીકૃત કરી શકે છે". બંધારણ હેઠળ, નાગરિકત્વની વ્યાખ્યા કરતો અનુચ્છેદ ૫ પોતે જ એ આધારે આગળ વધે છે કે તે ડોમિસાઇલથી અલગ છે, કારણ કે તે અનુચ્છેદ હેઠળ માત્ર ડોમિસાઇલ હોવું એ કોઈ વ્યક્તિને આ દેશના નાગરિકનો દરજ્જો આપવા માટે પર્યાપ્ત નથી.

વધુ ગંભીર પ્રશ્ન એ છે કે, કાયદો માત્ર સમગ્ર દેશના ડોમિસાઇલની વાત કરે છે અને નહીં કે તેના કોઈ ચોક્કસ સ્થળની, તો શું ભારતીય ડોમિસાઇલથી અલગ મધ્ય ભારતનું ડોમિસાઇલ જેવી કોઈ બાબત હોઈ શકે. આ પ્રશ્નનો જવાબ આપવા માટે આપણે તપાસ કરવી પડશે કે કાયદામાં "ડોમિસાઇલ" શબ્દનો અર્થ શું થાય છે. જ્યારે આપણે કોઈ વ્યક્તિ ચોક્કસ દેશનું ડોમિસાઇલ ધરાવે છે તેમ કહીએ છીએ, ત્યારે આપણો અર્થ એ થાય છે કે ઉત્તરાધિકાર, સગીરતા અને

લગ્ન જેવી અમુક બાબતોમાં તે તે દેશના કાયદા દ્વારા સંચાલિત થાય છે. ડોમિસાઇલનો સંદર્ભ જે કાયદા પ્રણાલી દ્વારા વ્યક્તિ સંચાલિત થાય છે તેની સાથે છે, અને જ્યારે આપણે કોઈ દેશના ડોમિસાઇલની વાત કરીએ છીએ, ત્યારે આપણે માની લઈએ છીએ કે સમગ્ર દેશમાં સમાન કાયદા પ્રણાલી પ્રવર્તે છે. પરંતુ એવું પણ બની શકે કે ઉત્તરાધિકાર અને લગ્ન સંબંધિત કાયદા સમગ્ર દેશમાં એકસમાન ન હોય, અને રાજ્યના વિવિધ વિસ્તારોમાં તે બાબતોના સંદર્ભમાં અલગ અલગ કાયદાઓ હોય. તેવા કિસ્સામાં, કાયદાની અલગ વ્યવસ્થા ધરાવતો દરેક વિસ્તાર ડોમિસાઇલના હેતુ માટે પોતે જ એક દેશ ગણાશે. આ સ્થિતિ ડાયસી દ્વારા પૃષ્ઠ ૮૩ પર આ મુજબ જણાવવામાં આવી છે:

"ડોમિસાઇલ સંબંધિત નિયમોમાં સમગ્ર રીતે અભિપ્રેત વિસ્તાર એવો 'દેશ' અથવા 'એક જ કાયદા પ્રણાલીને આધીન પ્રદેશ' છે. આનું કારણ એ છે કે આ ગ્રંથનો ઉદ્દેશ્ય, જ્યાં સુધી તેનો સંબંધ ડોમિસાઇલ સાથે છે, તે દર્શાવવાનો છે કે કોઈ વ્યક્તિના કાયદેસરના ઘર અથવા એક જ કાયદા પ્રણાલી દ્વારા સંચાલિત પ્રદેશમાં ડોમિસાઇલ હોવાને કારણે તેના અધિકારો ક્યાં સુધી પ્રભાવિત થાય છે, અર્થાત કોઈ ચોક્કસ દેશની અંદર, નહીં કે અન્ય દેશની અંદર. ખરેખર, જો એવું બન્યું હોત કે કોઈ દેશનો એક ભાગ, સામાન્ય રીતે એક જ કાયદા પ્રણાલી દ્વારા સંચાલિત હોવા છતાં, ઘણી બાબતોમાં કાયદાના વિશેષ નિયમોને આધીન હોય, તો તે ભાગને ડોમિસાઇલ સંબંધિત નિયમોના હેતુ માટે એક દેશ તરીકે ગણવો જરૂરી બનત". હાલ્સબરીઝ લોઝ ઓફ ઇંગ્લેન્ડ, ભાગ ૬, પૃષ્ઠ ૧૯૮, પેરા ૨૪૯ નો નીચેનો ફકરો પણ ટાંકી શકાય છે: "જ્યાં તે રાજ્ય

એક કરતાં વધુ કાયદા પ્રણાલીઓ ધરાવતું હોય, ત્યાં રાજ્યના તે ભાગમાં ડોમિસાઇલ પ્રાપ્ત થાય છે જ્યાં વ્યક્તિ વસવાટ કરે છે".

આ મુદ્દા પર એક માર્ગદર્શક નિર્ણય સોમરવિલે વિરુદ્ધ સોમરવિલે કેસનો છે. ત્યાં, વિવાદ લોર્ડ સોમરવિલેની વ્યક્તિગત મિલકતના વારસા સંબંધિત હતો, જેઓ લંડનમાં વસિયત કર્યા વિના મૃત્યુ પામ્યા હતા, અને તેમનું મૂળ ડોમિસાઇલ સ્કોટિશ હતું. હરીફાઈ એવા લોકો વચ્ચે હતી જેઓ જો તેમનું ડોમિસાઇલ સ્કોટિશ હોય તો વારસો મેળવવા હકદાર હતા, અને જેઓ જો તેમનું ડોમિસાઇલ ઇંગ્લિશ હોય તો વારસો મેળવવા હકદાર હતા. પછીના પક્ષકારોના દાવાના સમર્થનમાં એવી રજૂઆત કરવામાં આવી હતી કે લંડનમાં તેમના વસવાટના કારણે તેમનો વારસો ઇંગ્લિશ ડોમિસાઇલ દ્વારા સંચાલિત થાય છે. આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરતા માસ્ટર ઓફ ધ રોલ્સે લંડન અને યોર્ક પ્રાંતના રિવાજનો સંદર્ભ આપ્યો હતો, અને અવલોકન કર્યું હતું કે ઇંગ્લેન્ડમાં આવા પ્રકારના પ્રશ્નો ઉદ્ભવ્યા નથી કારણ કે રિવાજ હેઠળનો વારસો સ્કોટલેન્ડના કાયદાને તદ્દન મળતો આવતો હતો, અને પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો હતો કે જો કોઈ માણસ લંડનમાં વસિયત કર્યા વિના મૃત્યુ પામે, તો તેની વ્યક્તિગત મિલકતનો વારસો લંડનના કાયદા કે યોર્ક પ્રાંતના કાયદા દ્વારા સંચાલિત થશે, અને તેનો નકારાત્મક જવાબ આપ્યો હતો. તેમણે અવલોકન કર્યું હતું: "એ આશ્ચર્યજનક છે કે આ પ્રકારના પ્રશ્નો આ દેશમાં ઉદ્ભવ્યા નથી, કારણ કે તાજેતરના સમય સુધી અને અત્યારે પણ કેટલાક હેતુઓ માટે યોર્ક પ્રાંતમાં વારસાનો એક અલગ રિવાજ પ્રવર્તે છે. તે રિવાજ સ્કોટલેન્ડના કાયદા સાથે ઘણો સામ્ય ધરાવે છે, અને પુરુષોને તેમની

મિલકતનો અમુક હિસ્સો વસિયત દ્વારા નિકાલ કરવા પર પ્રતિબંધ મૂકે છે... અને પ્રશ્ન એ થયો હોત કે જે સમયગાળા દરમિયાન રિવાજ અને વસિયત દ્વારા નિકાલ પરનો પ્રતિબંધ સંપૂર્ણ અમલમાં હતો, તે દરમિયાન શું લંડન અથવા યોર્ક પ્રાંતમાં વસવાટ કરનાર કોઈ વ્યક્તિ પોતાની મિલકતનો મુક્તપણે નિકાલ કરી શક્યો હોત? હું માનું છું કે ના. અને જો લંડન અથવા યોર્કના રહેવાસી તરીકે કોઈ વ્યક્તિ પર આવો પ્રતિબંધ લાદવામાં આવે, તો તે તેના ડોમિસાઇલના આધારે નથી, પરંતુ તેના રહેઠાણના આધારે છે". બંધારણ હેઠળ, ઉત્તરાધિકાર, લગ્ન અને સગીરતા પર કાયદો ઘડવાની સત્તા સમવર્તી યાદીની એન્ટ્રી ૫ હેઠળ સંઘ અને રાજ્યો બંનેને આપવામાં આવી છે, અને તેથી તે તદ્દન શક્ય છે કે આ વિષયો પર જુદા જુદા રાજ્યોમાં અલગ અલગ કાયદાઓ હોય, અને તે કિસ્સામાં ભારતના વિવિધ રાજ્યોને ડોમિસાઇલની સંકલ્પના લાગુ કરવામાં કોઈ મુશ્કેલી ઊભી થશે નહીં. પરંતુ જો આપણે એવું માની લઈએ કે સંઘના રાજ્યના સંદર્ભમાં "ડોમિસાઇલ" શબ્દનો ઉપયોગ કડક કાનૂની અર્થમાં થઈ શકતો નથી, તો પણ એ નોંધવું જરૂરી છે કે આ શબ્દનો ઉપયોગ ઘણીવાર લોકપ્રિય અને વ્યાપક અર્થમાં રહેઠાણ અથવા કાયમી ઘર તરીકે થાય છે.

વ્હોર્ટન્સ લો લેક્સિકોન (૧૪મી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૩૪૪) માં જણાવવામાં આવ્યું છે: "'ડોમિસાઇલ' શબ્દનો તેના સામાન્ય સ્વીકૃત અર્થમાં અર્થ એવો સ્થળ થાય છે જ્યાં વ્યક્તિ રહે છે અને તેનું ઘર ધરાવે છે". મેકમુલન વિરુદ્ધ વાડ્સવર્થ કેસમાં જ્યુડિશિયલ કમિટી દ્વારા અવલોકન કરવામા આવ્યું હતું કે "લોઅર કેનેડાના સિવિલ કોડની કલમ ૬૩ માં 'ડોમિસાઇલ' શબ્દનો ઉપયોગ

રહેઠાણના અર્થમાં કરવામાં આવ્યો હતો, અને તે આંતરરાષ્ટ્રીય ડોમિસાઇલનો સંદર્ભ ધરાવતો ન હતો". હવે જે બાબત વિચારવાની રહે છે તે એ છે કે વર્તમાન સંદર્ભમાં "ડોમિસાઇલ" શબ્દ ટેકનિકલ અર્થમાં વપરાયો હતો કે લોકપ્રિય અર્થમાં વપરાયો હતો. કેપિટેશન ફી લાદતો અને મુક્તિ પ્રદાન કરતો નિયમ માત્ર રાજ્યના બોના ફાઇડ રહેવાસીઓનો જ સંદર્ભ આપે છે. મૂળ નિયમમાં ડોમિસાઇલનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ ત્યારબાદ આવતી સ્પષ્ટતામાં કલમો (એ) અને (બી) ડોમિસાઇલનો ઉલ્લેખ કરે છે, અને કલમો (સી) અને (ડી) રહેઠાણનો ઉલ્લેખ કરે છે. કોર્પસ જ્યુરિસ સેકન્ડમ, વોલ્યુમ ૨૮, પૃષ્ઠ ૫ પર જણાવવામાં આવ્યું છે:

"'બોના ફાઇડ રહેઠાણ' શબ્દનો અર્થ ડોમિસાઇલના ઇરાદા સાથેનું રહેઠાણ થાય છે". તેથી સામાવાળાની આ દલીલમાં નોંધપાત્ર વજન રહેલું છે કે જ્યારે નિયમ ઘડનારાઓએ કલમો (એ) અને (બી) માં ડોમિસાઇલનો સંદર્ભ આપ્યો ત્યારે તેઓ ખરેખર રહેઠાણનો જ વિચાર કરી રહ્યા હતા. આ દ્રષ્ટિકોણથી પણ, આ નિયમ બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૫(૧) ની વિરુદ્ધ છે તેવી દલીલ નિષ્ફળ જવી જોઈએ.

આ નિયમની કલમ (ડી) ની માન્યતા અંગે અમારી સમક્ષ વિસ્તૃત દલીલો કરવામાં આવી હતી. અરજદાર તરફે એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે તે કલમ ડોમિસાઇલ અથવા રહેઠાણ સાથે સંપૂર્ણપણે અસંબંધિત હતી જે અગાઉની કલમોનો આધાર હતો, તેણે ભારતીય નાગરિકો કરતાં બિન–

નાગરિકોને વધુ ફાયદાકારક સ્થિતિમાં મૂક્યા હતા, અને આ સમગ્ર નિયમ કોઈ તાર્કિક કે સુગમ સિદ્ધાંત પર આધારિત ન હોવાથી તેને રદબાતલ ઠેરવવો જોઈએ. નિઃશંકપણે, કલમ (ડી) કંઈક અંશે અસામાન્ય જણાય છે. એવું બની શકે કે નીતિગત બાબત તરીકે સંસ્થાના સંચાલકોએ શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં નાગરિક ન હોય તેવા વિદ્યાર્થીઓને પ્રવેશ આપવાનું નક્કી કર્યું હોય, અને તેથી સૌથી વધુ અનુકૂળ રાષ્ટ્રના વ્યવહારના ધોરણે તેમના માટે કેટલીક બેઠકો અનામત રાખી હોય. જોકે, આ કલમની માન્યતાનો પ્રશ્ન આ અરજીમાં નિર્ણય માટે ઉપસ્થિત થતો નથી, અને કારણ કે કલમો (એ) થી (સી) ડોમિસાઈલ અને રહેઠાણ પર આધારિત છે, અને તે કલમ (ડી) થી અલગ અને વિભાજ્ય છે, તેથી જો કલમ (ડી) અમાન્ય ઠરે તો પણ તે કલમો માન્ય રહેશે.

અહીં એ ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી છે કે કેપિટેશન ફીની ચૂકવણી સંબંધિત નિયમ જેની ઉપર ચર્ચા કરવામાં આવી છે તે ૧૯૫૨ ના કેલેન્ડરમાં સમાવિષ્ટ હતો. ત્યારબાદ શિક્ષણ વિભાગ દ્વારા તારીખ ૯–૭–૧૯૫૩ ના રોજ એક પરિપત્ર જારી કરવામાં આવ્યો હતો જેમાં સુધારેલો નિયમ–જે હવે અમલમાં છે–નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવ્યો હતો: "માત્ર તે વિદ્યાર્થીઓ કે જેઓ મધ્ય ભારતના બોના ફાઇડ રહેવાસીઓ છે અને જેઓ કોલેજમાં મધ્ય ભારત રાજ્યને ફાળવવામાં આવેલ બેઠકો પર પ્રવેશ મેળવવા માટે પસંદ થયા છે, તેમને જ કેપિટેશન ફીની ચૂકવણીમાંથી મુક્તિ આપવામાં આવશે". અરજદાર ૧૯૫૨ માં દાખલ થયેલ હોવાથી, તેમના અધિકારો તે સમયે અમલમાં રહેલા નિયમ દ્વારા સંચાલિત થાય છે.

ત્યારબાદ અરજદાર તરફે એવી દલીલ કરવામાં આવી છે કે બિન–રહેવાસીઓ પર કેપિટેશન ફી લાદવી તે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ નું ઉલ્લંઘન કરે છે. એ સુસ્થાપિત કાયદો છે કે જ્યારે અનુચ્છેદ ૧૪ વર્ગ કાયદાનો નિષેધ કરે છે, ત્યારે તે કાયદા ઘડવાના હેતુ માટે વ્યાજબી વર્ગીકરણ પર પ્રતિબંધ મૂકતો નથી. વાદગ્રસ્ત નિયમ પાછળ રહેલ વર્ગીકરણનો ઉદ્દેશ્ય મધ્ય ભારતના રહેવાસી હોય તેવા વિદ્યાર્થીઓને તેમના અભ્યાસમાં અમુક અંશે સહાય કરવાનો હતો, અને એ બાબત નિર્વિવાદ છે કે રાજ્ય માટે પોતાની સીમાઓ અંદર શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવું એ તદ્દન કાયદેસર અને પ્રશંસનીય ઉદ્દેશ્ય છે. શિક્ષણ એ રાજ્યનો વિષય છે, અને બંધારણના ભાગ ૪ માં જાહેર કરાયેલા માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો પૈકીનો એક સિદ્ધાંત એ છે કે રાજ્યએ પોતાની આર્થિક ક્ષમતાની મર્યાદામાં રહીને શિક્ષણ માટે અસરકારક જોગવાઈ કરવી જોઈએ (અનુચ્છેદ ૪૧ જુઓ). રાજ્યએ પોતાની શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની જાળવણી અને સંચાલન માટે નાણાકીય ફાળો આપવો પડે છે. પ્રસ્તુત અરજીમાં આપણે એક મેડિકલ કોલેજ સાથે નિસબત ધરાવીએ છીએ, અને એ જાણીતી હકીકત છે કે આવી સંસ્થા નિભાવવા માટે મોટા પ્રમાણમાં નાણાંની જરૂર પડે છે. જો રાજ્યએ તેના પર નાણાં ખર્ચવા પડતા હોય, તો શું તે એવી રીતે શૈક્ષણિક વ્યવસ્થા ગોઠવે કે જેથી તેનો લાભ અમુક અંશે તો રાજ્યના હિતમાં પરિણમે તે ગેરવ્યાજબી ગણાય? ફીની બાબતમાં રાજ્યના રહેવાસીઓને આપવામાં આવતી રાહત દેખીતી રીતે તે ઉદ્દેશ્ય સિદ્ધ કરવા માટે રચાયેલ છે, કારણ કે સંભવતઃ તેમાંથી કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ કોલેજમાંથી પાસ થયા પછી સ્થાનિક વિસ્તારમાં ડોક્ટર તરીકે સ્થાયી થઈને તે વિસ્તારની

જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરી શકે. આમ વર્ગીકરણ એવા આધાર પર રચાયેલ છે જેને કાયદાના વિષયવસ્તુ સાથે વ્યાજબી સંબંધ છે, અને તેથી તે આક્ષેપને પાત્ર નથી. પંજાબ રાજ્ય વિરુદ્ધ અજાયબ સિંહ અને અન્ય કેસમાં ઠેરવવામાં આવ્યું છે કે ભૌગોલિક આધારે કાયદેસર રીતે વર્ગીકરણ કરી શકાય છે. આવું વર્ગીકરણ અત્યંત ન્યાયસંગત અને વ્યાજબી રહેશે, જ્યાં તે શિક્ષણ સાથે સંબંધિત હોય જે મુખ્યત્વે રાજ્યની ચિંતાનો વિષય છે. તેથી, કેપિટેશન ફી લાદતો નિયમ અનુચ્છેદ ૧૪ નો ભંગ કરે છે તેવી દલીલ નકારી કાઢવી જોઈએ.

અમે અત્યાર સુધી એવી ધારણા પર આગળ વધ્યા છીએ કે વાદગ્રસ્ત નિયમ અનુચ્છેદ ૧૩ માં વ્યાખ્યાયિત કર્યા મુજબ "કાયદો" છે. જો તે કાયદો ન હોય, તો અનુચ્છેદ ૧૪ નો કોઈ અમલ થઈ શકે નહીં. સામાવાળા વતી વિદ્વાન એટર્ની–જનરલ દ્વારા ખરેખર એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે પ્રશ્ન હેઠળનો નિયમ માત્ર એક વહીવટી કે કારોબારી હુકમ છે, અને "કાયદો" શબ્દનો ગમે તેટલો ઉદાર અર્થ કરવામાં આવે તો પણ, તેને ધારાકીય સત્તાની અભિવ્યક્તિ પૂરતો જ મર્યાદિત રાખવો જોઈએ અને તેમાં કારોબારી હુકમનો સમાવેશ થઈ શકે નહીં. આ દલીલના સમર્થનમાં તેમણે ઓમ પ્રકાશ વિરુદ્ધ રાજ્ય ના નિર્ણય પર આધાર રાખ્યો હતો. અમે જે અભિપ્રાય બાંધ્યો છે કે આ નિયમ જો તેને કાયદો ગણવામાં આવે તો પણ માન્ય છે, તે જોતાં આ પ્રશ્ન પર કોઈ આખરી અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવો બિનજરૂરી છે.

પરિણામે, આ અરજી નિષ્ફળ જાય છે અને તેને ફગાવી દેવામાં આવે છે;

પરંતુ સંજોગોને ધ્યાનમાં રાખીને ખર્ચ અંગે કોઈ હુકમ કરવામાં આવતો નથી.

ન્યાયમૂર્તિ જગન્નાથદાસ–મને ખેદ છે કે કોર્ટની બહુમતી દ્વારા જે બંને મુદ્દાઓ નક્કી કરવામાં આવ્યા છે તે બંને પર મારે તેમના ચુકાદાથી અસહમત થવું પડે છે.

પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે શું અરજદાર, જે દિલ્હીના રહેવાસી છે, તેઓ રૂ. ૧,૫૦૦ ની કેપિટેશન ફી ચૂકવ્યા વિના મહાત્મા ગાંધી મેમોરિયલ મેડિકલ કોલેજ, ઇન્દોરમાં પ્રવેશ મેળવવા હકદાર છે કે કેમ. તેમની રજૂઆત એવી છે કે મધ્ય ભારતના "બોના ફાઇડ રહેવાસીઓ" હોય તેવા વિદ્યાર્થીઓને કેપિટેશન ફીની ચૂકવણીમાંથી મુક્તિ આપતો અને અન્ય વિદ્યાર્થીઓ પર તે લાદતો નિયમ બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ અને ૧૫(૧) નું ઉલ્લંઘન કરે છે. હકીકતો હમણાં જ આપવામાં આવેલ બહુમતીના ચુકાદામાં સંપૂર્ણપણે જણાવવામાં આવી છે અને તેનું પુનરાવર્તન કરવું બિનજરૂરી છે. જોકે શરૂઆતમાં એ ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય રહેશે કે આ સંસ્થા એક ખાનગી સાહસ તરીકે શરૂ થઈ હતી અને બાદમાં મધ્ય ભારત રાજ્ય દ્વારા તેને પોતાના હસ્તક લેવામાં આવી હતી, અને પ્રશ્ન હેઠળના નિયમો સરકાર દ્વારા વખતોવખત જારી કરવામાં આવેલ કારોબારી હુકમો છે. એક પ્રશ્ન ઊભો કરવામાં આવ્યો હતો કે શું આ કારોબારી હુકમો અનુચ્છેદ ૧૩ ના અર્થમાં "કાયદો" છે કે કેમ. મારા મતે, રાજ્ય સંચાલિત શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં પ્રવેશનું નિયમન કરતા કારોબારી હુકમો જો મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરતા હોય તો તેને બંધારણના ભાગ ૩ હેઠળ પડકારી શકાય છે.

હવે, જેમ બહુમતી ચુકાદામાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે તેમ, સંબંધિત મૂળ નિયમ નીચે મુજબ હતો: "જે તમામ વિદ્યાર્થીઓ મધ્ય ભારતના 'બોના ફાઇડ રહેવાસીઓ' છે તેમની પાસેથી કોઈ કેપિટેશન ફી વસૂલ કરવામાં આવશે નહીં. પરંતુ અન્ય બિન-મધ્ય ભારતના વિદ્યાર્થીઓ માટે કેપિટેશન ફી હાલની જેમ જ નોમિની ઉમેદવારો માટે રૂ. ૧,૩૦૦ અને અન્ય વિદ્યાર્થીઓ માટે રૂ. ૧,૫૦૦ ના દરે યથાવત રાખવામાં આવશે". સ્પષ્ટતામાં 'બોના ફાઇડ રહેવાસી' ની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ કરવામાં આવી હતી:

"જે તમામ વિદ્યાર્થીઓ મધ્ય ભારતના 'બોના ફાઇડ રહેવાસીઓ' છે તેમની પાસેથી કોઈ કેપિટેશન ફી વસૂલ કરવામાં આવશે નહીં. પરંતુ અન્ય બિન-મધ્ય ભારતના વિદ્યાર્થીઓ માટે કેપિટેશન ફી હાલની જેમ જ નોમિની ઉમેદવારો માટે રૂ. ૧,૩૦૦ અને અન્ય વિદ્યાર્થીઓ માટે રૂ. ૧,૫૦૦ ના દરે યથાવત રાખવામાં આવશે". ઉપરોક્ત નિયમના હેતુ માટે 'બોના ફાઇડ રહેવાસી' ની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ કરવામાં આવી હતી:

"(એ) ભારતના નાગરિક હોય અને જેનું મૂળ ડોમિસાઇલ મધ્ય ભારતમાં હોય, શરતે કે તેમણે અન્યત્ર ડોમિસાઇલ પ્રાપ્ત કરેલ ન હોય, અથવા"

(બી) ભારતના એવા નાગરિક, કે જેમનો મૂળ અધિવાસ મધ્ય ભારતમાં નથી પરંતુ જેમણે મધ્ય ભારતમાં અધિવાસ પ્રાપ્ત કરેલ છે અને જેમણે પ્રવેશ માટે અરજી કર્યાની તારીખે ત્યાં ઓછામાં ઓછા ૫ વર્ષ સુધી વસવાટ કરેલ હોય, અથવા

(સી) એવી વ્યક્તિ કે જે ૩૦ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૮ પહેલાં પાકિસ્તાનથી સ્થળાંતર કરી આવેલ હોય અને મધ્ય ભારતમાં કાયમી વસવાટ કરવાનો ઈરાદો ધરાવતી હોય, અથવા

(ડી) એવી વ્યક્તિ અથવા વ્યક્તિઓનો વર્ગ અથવા મધ્ય ભારત કે ભારતના સરહદી વિસ્તાર કે પ્રદેશના નાગરિકો, કે જેમના સંબંધમાં મધ્ય ભારત સરકાર દ્વારા પાત્રતાનું જાહેરનામું બહાર પાડવામાં આવેલ હોય." અરજદારને કોલેજમાં પ્રવેશ આપવામાં આવ્યો ત્યારે આ નિયમ અમલમાં હતો તેમ જણાવવામાં આવેલ છે. આ નિયમમાં તાજેતરમાં સુધારો કરવામાં આવ્યો હોવાનું ફરીથી જણાવવામાં આવેલ છે અને તે નીચે મુજબ છે:

"માત્ર એવા જ વિદ્યાર્થીઓ, કે જેઓ મધ્ય ભારતના વાસ્તવિક રહેવાસીઓ છે અને મધ્ય ભારતના રહેવાસીઓ માટે ખાસ અનામત રાખવામાં આવેલ બેઠકો પર ફાળવણી યોજના અને પ્રવેશના નિયમો અનુસાર પ્રવેશ મેળવવા માટે પસંદ કરવામાં આવેલ છે, તેમને કેપિટેશન ફીની ચુકવણીમાંથી મુક્તિ આપવામાં આવે છે. મધ્ય ભારતના રહેવાસીઓ માટે અનામત રાખવામાં આવેલી બેઠકો સિવાયની અન્ય બેઠકો પર પ્રવેશ મેળવનાર અન્ય તમામ વિદ્યાર્થીઓ નિયત કર્યા મુજબ કેપિટેશન ફી ચૂકવવા પાત્ર રહેશે." મધ્ય ભારત સરકારના મદદનીશ સચિવ શ્રી એચ. એલ. ગુપ્તા દ્વારા આ કોર્ટમાં દાખલ કરવામાં આવેલ સોગંદનામામાં એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે પૂર્વવર્તી નિયમનો વાસ્તવિક આશય શું હતો તે સ્પષ્ટ કરવા માટે સરકાર દ્વારા પોતાના વાસ્તવિક

ઈરાદાનું આ માત્ર પુનઃકથન હતું. હવે, આ નિયમોના સંદર્ભમાં, દલીલ દરમિયાન રજૂ કરવામાં આવેલ તે સૂચન ધ્યાને લેવું જરૂરી છે કે નિયમોમાં "મુક્તિ" શબ્દના ઉપયોગથી એવો સંકેત મળે છે કે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને અન્યથા ચૂકવવાપાત્ર રકમ ન ચૂકવવાનો લાભ મળે છે અને તેથી અન્ય વ્યક્તિઓ ભેદભાવભર્યા પ્રતિકૂળ પગલાં અંગે કોઈ ફરિયાદ કરી શકતા નથી. પરંતુ નિયમિત એમ.બી.બી.એસ. અભ્યાસક્રમોમાં પ્રવેશ માટેના નિયમોની એક નકલ (મહાત્મા ગાંધી મેમોરિયલ મેડિકલ કોલેજ, ઈન્દોરના ૧૯૫૪ના કેલેન્ડરમાંથી નકલ કરાયેલ), કે જે અરજદારના સોગંદનામાના એક બિડાણ તરીકે આપણને પૂરી પાડવામાં આવેલ છે, અને જે પેપર-બુકના પૃષ્ઠ ૩૪ થી ૩૮ પર છે, તેનું અવલોકન કરતાં પૃષ્ઠ ૩૭ પર સ્પષ્ટપણે જણાય છે કે કેપિટેશન ફી એ સામાન્ય ફી ઉપરાંતની વધારાની ફી છે અને તે માત્ર અમુક વિદ્યાર્થીઓના સંબંધમાં જ ચૂકવવાપાત્ર છે, જ્યારે સામાન્ય રીતે તમામ વિદ્યાર્થીઓ ચોક્કસ નિયત ફી ચૂકવે છે. પરંતુ નિયમ અમુક વિદ્યાર્થીઓ માટે મુક્તિના સ્વરૂપમાં હોય કે અન્ય વિદ્યાર્થીઓ માટે વધારાના સ્વરૂપમાં હોય, આ બંને જૂથો વચ્ચે સ્પષ્ટપણે ભેદભાવ રહેલો છે જે એક જૂથને પ્રતિકૂળ રીતે અસર કરે છે. અમુક વ્યક્તિઓ પાસેથી વસૂલવામાં આવતી આ વધારાની રકમ માટે "કેપિટેશન ફી" શબ્દપ્રયોગનો ઉપયોગ જ તેના ભેદભાવયુક્ત સ્વભાવનો સૂચક છે. તે અનુસાર એકમાત્ર પ્રશ્ન એ છે કે શું આ ભેદભાવ અનુચ્છેદ ૧૪ અથવા અનુચ્છેદ ૧૫ના દૂષણ હેઠળ આવે છે કે કેમ. આ હેતુ માટે કોલેજમાં અરજદારના પ્રવેશની તારીખે સંબંધિત નિયમ વાસ્તવમાં શું દર્શાવે છે તેની સ્પષ્ટ સમજ

મેળવવી ઇચ્છનીય છે.

એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે વિદ્યાર્થીઓના પ્રવેશ માટેની બેઠક ફાળવણી યોજનાના સંદર્ભમાં આ નિયમને સમજવાનો રહે છે, જે યોજના મધ્ય ભારત સરકારના મદદનીશ સચિવ શ્રી એચ. એલ. ગુપ્તાના સોગંદનામામાં નીચે મુજબ હોવાનું જણાવાયું છે: "દરેક વર્ષે પ્રવેશ સમયે બેઠકોની ફાળવણીનો આધાર એ છે કે નવેસરથી પ્રવેશ મેળવનારા કુલ ઉમેદવારોમાંથી ચોક્કસ સંખ્યામાં બેઠકો એવા રાજ્યોના તેમજ એવી વ્યક્તિઓના 'નોમિનીઝ' (નામાંકિતો) માટે અનામત રાખવામાં આવે છે કે જેમની સાથે બેઠકો અનામત રાખવાનો કરાર થયેલ હોય, અને ચોક્કસ સંખ્યામાં બેઠકો મધ્ય ભારત માટે અનામત રાખવામાં આવે છે. બાકીની બેઠકો જેમને 'સ્વ–નામાંકિત' કહેવાય છે તેમના ફાળે જાય છે. જોકે, તમામ ઉમેદવારો (કેન્દ્ર સરકારના નામાંકિતો સિવાય) સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષા દ્વારા પ્રવેશ મેળવે છે અને દરેક કેટેગરી માટે ગુણવત્તાના ક્રમમાં તેમની પસંદગી કરવામાં આવે છે." અરજદારે પોતાના વળતા સોગંદનામામાં જણાવ્યું છે કે, સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષા બધા માટે સમાન હોવા છતાં, માત્ર દરેક અલગ જૂથના ઉમેદવારોના ગુણ જ પરસ્પર ધ્યાને લેવામાં આવે છે. આ બાબત ગમે તે હોય, મધ્ય ભારત સરકારના મદદનીશ સચિવ દ્વારા જણાવ્યા અનુસાર, મુખ્ય ત્રણ કેટેગરીઓ હોવાનું જણાય છે: (૧) "મધ્ય ભારતના વાસ્તવિક વિદ્યાર્થીઓ" માટે અનામત રાખવામાં આવેલી ચોક્કસ સંખ્યાની બેઠકો. (૨) કેટલાક નિર્દિષ્ટ રાજ્યો અને મૂળ દાતાઓ માટે અનામત રાખવામાં આવેલી ચોક્કસ સંખ્યાની બેઠકો, કે જેમણે પોતાના નામાંકિતોના સંબંધમાં

અમુક અંશે ઓછી રકમની કેપિટેશન ફી ચૂકવવાની હોય છે, અને (૩) બાકીના વિદ્યાર્થીઓ કે જેમણે વધુ કેપિટેશન ફી ચૂકવવી પડે છે. ઉપરોક્ત બીજી કેટેગરીને પ્રસ્તુત કેસ માટે વિચારણામાંથી બાકાત રાખી શકાય છે, કારણ કે તે ચોક્કસ પૂર્વ–અસ્તિત્વ ધરાવતી કરાર આધારિત જવાબદારીઓ પર નિર્ભર છે અને તેમાં વિવિધ બાબતો ઉદ્ભવી શકે છે તેમજ પ્રસ્તુત અરજદાર આ કેટેગરીમાં આવતા નથી. આ કેસમાં ભેદભાવનો પ્રશ્ન વાસ્તવમાં ઉપરોક્ત કેટેગરી ૧ અને ૩ ના સંદર્ભમાં ઉદ્ભવે છે અને નિયમોમાં વ્યાખ્યાયિત કર્યા મુજબ "વાસ્તવિક રહેવાસીઓ" શબ્દપ્રયોગના ચોક્કસ અર્થ પર આધાર રાખે છે. જો આ વ્યાખ્યાનો ઉદ્દેશ્ય મધ્ય ભારતમાં વસવાટની લાયકાત અને અન્ય કશું જ નહિ તે બાબત ન્યાયી અને નોંધપાત્ર રીતે દર્શાવવાનો હોત, તો બની શકે કે તે અનુચ્છેદ ૧૫ હેઠળ બાધિત ન બને અને કોઈ ચોક્કસ રાજ્યના તથ્યો અને સંજોગો પર આધારિત અનુચ્છેદ ૧૪ ના હેતુઓ માટે તે વાજબી વર્ગીકરણ પણ ગણી શકાય.

વિદ્વાન એટર્ની–જનરલે પોતે પણ એક તબક્કે નિયમોમાં "વાસ્તવિક રહેવાસી"ની વ્યાખ્યાના આ દ્રષ્ટિકોણ પર પોતાની દલીલો આધારિત રાખી હતી. પરંતુ મુશ્કેલી એ છે કે વિદ્વાન એટર્ની–જનરલે રાજ્ય વતી આ વ્યાખ્યાનો આ જ એકમાત્ર વાજબી અર્થ હોવા અંગે કોઈ વચનબદ્ધતા દર્શાવી નથી. તેમણે તેને એક પ્રકારના વિકલ્પ તરીકે રજૂ કર્યો હતો. મધ્ય ભારત સરકારના મદદનીશ સચિવ શ્રી એચ. એલ. ગુપ્તા તેમના સોગંદનામામાં સ્પષ્ટ અને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવે છે કે કેપિટેશન ફી વસૂલવી એ સાચે જ રહેઠાણના આધારે નથી. સરકાર દ્વારા નિયમનું પુનઃકથન પણ તેના વિશે ચોક્કસ કે સ્પષ્ટ નથી કારણ કે તે

ફરીથી "મધ્ય ભારતના વાસ્તવિક રહેવાસીઓ" શબ્દપ્રયોગનો ઉપયોગ કરે છે. વ્યાખ્યાયિત કર્યા મુજબ મધ્ય ભારતના વાસ્તવિક રહેવાસીઓ એ સામાન્ય રીતે "મધ્ય ભારતના રહેવાસીઓ" તરીકે નિર્દિષ્ટ કરી શકાય તેવા વર્ગથી સ્પષ્ટપણે તદ્દન અલગ છે. હવે વ્યાખ્યામાં સમાવિષ્ટ ચાર કેટેગરીઓમાંથી સ્પષ્ટપણે (સી) અને (ડી) ને વાસ્તવિક રહેઠાણ સાથે કોઈ લેવાદેવા નથી. વળી (૧) માત્ર મધ્ય ભારતને પોતાનું કાયમી રહેઠાણ બનાવવાનો ઈરાદો ધરાવતા પાકિસ્તાની સ્થળાંતરિત, અને (૨) મધ્ય ભારતના અડીને આવેલા વિસ્તારો અથવા ભારતના અડીને આવેલા વિસ્તારોની વ્યક્તિ (અને અરજદારની જેમ મધ્ય ભારત સાથે ન જોડાયેલા વિસ્તારોના ભારતના નાગરિકોને બાકાત રાખીને) ની તરફેણમાં ભેદભાવને વ્યાજબી ઠેરવી શકાય તેવો કોઈ સિદ્ધાંત શોધવો પણ મુશ્કેલ છે. જોકે, મુખ્ય કેટેગરીઓ તે છે જે વ્યાખ્યાની (એ) અને (બી) હેઠળ આવે છે. પરંતુ આ કેટેગરીઓ પણ સંબંધિત વ્યક્તિના કેવળ રહેઠાણ પર આધારિત છે તેમ કહેવું મુશ્કેલ છે. કેટેગરી (બી) "મધ્ય ભારતમાં અધિવાસ" ઉપરાંત અગાઉના પાંચ વર્ષ માટે મધ્ય ભારતમાં રહેઠાણનો સંદર્ભ આપે છે. કેટેગરી (એ) માત્ર "મધ્ય ભારતમાં મૂળ અધિવાસ" નો સંદર્ભ આપે છે અને પૂર્વવર્તી રહેઠાણની જરૂરિયાત ધરાવતી કેટેગરી (બી) થી વિપરીત, કોઈપણ પૂર્વવર્તી રહેઠાણનો આગ્રહ ન રાખવાનો સ્પષ્ટ ઈરાદો ધરાવે છે. વ્હિકર વિ. હ્યુમ(૧) માં લોર્ડ ક્રેનવર્થ દ્વારા જણાવ્યા મુજબ જો એવું માની લેવામાં આવે કે "અધિવાસ" એટલે "કાયમી ઘર", તો પણ સંબંધિત સમયે અરજદારના વાસ્તવિક રહેઠાણ સાથે તેનો કોઈ અનિવાર્ય સંદર્ભ નથી. અરજદારના જન્મ

સમયે અરજદારના પિતાનું મધ્ય ભારતમાં કાયમી ઘર હતું તે હકીકત શા માટે પસંદગીનું કારણ બનવી જોઈએ અથવા જે વ્યક્તિએ મધ્ય ભારતને પોતાનું કાયમી ઘર બનાવ્યું હતું પરંતુ થોડા સમય માટે તે છોડી દીધું હતું અને માત્ર, ધારો કે, એક વર્ષ અગાઉ જ પાછી ફરી હતી તેને શા માટે તે નકારવામાં આવવું જોઈએ તે સમજવું મુશ્કેલ છે. આમ "વાસ્તવિક રહેવાસી" ની વ્યાખ્યાને સમગ્ર રીતે લેવામાં આવે અથવા તેને માત્ર કેટેગરીઓ (એ), (બી) અને (સી) પૂરતી સીમિત રાખવામાં આવે તો પણ તે માત્ર મધ્ય ભારતમાં રહેઠાણ પર આધારિત છે તેમ કહી શકાય નહીં. તેમજ "અધિવાસ" શબ્દને "રહેઠાણ" અથવા "કાયમી ઘર" નો અર્થ આપીને તેમાંથી જૂથ રચનાનો કોઈ સુગમ આધાર મેળવી શકાતો નથી. આ સંદર્ભમાં એ નોંધવું રસપ્રદ છે કે કેટેગરી (બી) મધ્ય ભારતના અધિવાસ અને પાંચ વર્ષના પૂર્વવર્તી રહેઠાણની જરૂરિયાત નક્કી કરવામાં બંધારણના અનુચ્છેદ ૫ ની કેટેગરી (સી) પર આધારિત ભારતીય નાગરિકત્વની પદ્ધતિને નજીકથી અનુસરે છે, જેમાં "ભારતના અધિવાસ" ના સ્થાને "મધ્ય ભારતના અધિવાસ" નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે અને આ બાબત પ્રાદેશિક અધિવાસના ખ્યાલનો પ્રશ્ન ઊભો કરે છે (જે પ્રાદેશિક નાગરિકત્વના વિચારના વિકાસ તરફ દોરી જાય છે) જેની હવે પછી ચર્ચા કરવામાં આવશે. (૧) (૧૮૫૯) ૨૮ એલ.જે. ચાન્સરી ૩૯૬, ૪૦૦. હવે આપણું ધ્યાન કેટેગરી (એ) તરફ કેન્દ્રિત કરીએ કે જેણે આ કેસમાં મુખ્ય વિવાદ ઊભો કર્યો છે, મને તદ્દન સ્પષ્ટ જણાય છે કે તેમાં વપરાયેલ "મધ્ય ભારતમાં મૂળ અધિવાસ" શબ્દપ્રયોગનો અર્થ મધ્ય ભારતમાં અરજદારનું રહેઠાણ અથવા કાયમી ઘર

દર્શાવવાનો હોઈ શકે નહીં. તો પછી તેના દ્વારા કયો અર્થ અભિપ્રેત કરવાનો ઇરાદો હતો? શું આ વાક્યપ્રયોગમાં "અધિવાસ" શબ્દને કાયદાકીય દ્રષ્ટિએ સમજવાનો છે કે સંબંધિત નિયમના સંભવિત ઘડવૈયા—કદાચ રાજ્યના જાહેર શિક્ષણ નિયામક જેવા સામાન્ય માણસ—તેનો જે અર્થ સમજ્યા હશે તે રીતે સમજવાનો છે. આ હેતુ માટે "અધિવાસ" ના ખ્યાલ અને ભારત જેવા દેશમાં કોઈપણ ચોક્કસ પ્રદેશના સંબંધમાં તેની પ્રયોજ્યતા અંગે સ્પષ્ટ ખ્યાલ હોવો જરૂરી છે. હવે અધિવાસનો ન્યાયિક ખ્યાલ એવો છે કે જે ઉડની વિ. ઉડની(૧) માં લોર્ડ વેસ્ટબરીના ઉત્કૃષ્ટ ચુકાદાના નીચેના ફકરામાંથી શ્રેષ્ઠ રીતે મેળવી શકાય છે:

"ઇંગ્લેન્ડનો કાયદો, અને લગભગ તમામ સભ્ય દેશોનો કાયદો, દરેક વ્યક્તિને તેના જન્મ સમયે બે અલગ કાનૂની દરજ્જા અથવા સ્થિતિ પ્રદાન કરે છે; એક દરજ્જો એવો કે જેના આધારે તે કોઈ ચોક્કસ દેશની રૈયત બને છે, જે તેને કુદરતી વફાદારીના બંધનથી બાંધે છે અને જેને તેનો રાજકીય દરજ્જો કહી શકાય; બીજો દરજ્જો એવો કે જેના આધારે તેને કોઈ ચોક્કસ દેશના નાગરિક તરીકેનું લક્ષણ સોંપવામાં આવે છે, અને તે રીતે તે અમુક નાગરિક અધિકારો ધરાવે છે, અને અમુક જવાબદારીઓને આધીન રહે છે, જે પછીનું લક્ષણ વ્યક્તિનો દીવાની દરજ્જો અથવા સ્થિતિ છે, અને તે તેના રાજકીય દરજ્જાથી તદ્દન અલગ હોઈ શકે છે. રાજકીય દરજ્જો વિવિધ દેશોમાં જુદા જુદા કાયદાઓ પર આધાર રાખી શકે છે; જ્યારે દીવાની દરજ્જો સાર્વત્રિક રીતે એક જ સિદ્ધાંત દ્વારા સંચાલિત થાય છે, અર્થાત્ અધિવાસનો સિદ્ધાંત, જે દીવાની દરજ્જો નક્કી કરવાના હેતુ માટે કાયદા

દ્વારા સ્થાપિત માપદંડ છે. કારણ કે આ જ આધારે પક્ષકારના વ્યક્તિગત અધિકારો, એટલે કે, તેની પુખ્તતા કે સગીરતા, તેના લગ્ન, વારસો, વસિયતી કે બિન–વસિયતી વારસો નક્કી કરતો કાયદો નિર્ભર હોવો જોઈએ." આમ અધિવાસ એ વ્યક્તિના દરજ્જાનું એવું લક્ષણ છે જે આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદા અનુસાર તે જેના દ્વારા શાસિત થાય છે તે અંગત કાયદાઓ નક્કી કરે છે અને જેના પર તેના અંગત કાયદાઓ નિર્ભર રહે છે. વિચારણા માટેનો પ્રશ્ન એ છે કે શું અધિવાસનો આ ખ્યાલ "મધ્ય ભારતમાં અધિવાસ" શબ્દપ્રયોગમાં આવતા "અધિવાસ" શબ્દને લાગુ થઈ શકે છે કે કેમ. ડાઇસી તેમના કોન્ફ્લિક્ટ ઓફ લૉઝ (૬ઠ્ઠી આવૃત્તિ) ના પૃષ્ઠ ૪૩ અને ૭૮ પર નીચે મુજબ જણાવે છે: "વ્યક્તિનો અધિવાસ (તેના દ્વારા અધિવાસનું સ્થળ અભિપ્રેત છે) એવો દેશ છે જેને કાયદા દ્વારા તેનું કાયમી ઘર માનવામાં આવે છે" અને પૃષ્ઠ ૮૨ પર તેઓ જણાવે છે:

"અધિવાસને લગતો વિચારણા હેઠળનો વિસ્તાર એવો 'દેશ' અથવા 'એક કાનૂની વ્યવસ્થાને આધીન પ્રદેશ' છે." ફાર્ન્સવર્થ તેમના પુસ્તક 'ધ રેસિડેન્સ એન્ડ ડોમિસાઇલ ઓફ કોર્પોરેશન્સ' (૧૯૩૯ની આવૃત્તિ) ના પૃષ્ઠ ૧ પર નીચે મુજબ જણાવે છે: "અધિવાસની કોઈપણ વિચારણામાં, વિચારણા હેઠળનો વિસ્તાર હંમેશા 'દેશ' અથવા 'એક કાનૂની વ્યવસ્થાને આધીન પ્રદેશ' તરીકે લેવામાં આવ્યો છે." એ વાત નિઃશંકપણે સાચી છે કે એવા દેશો છે કે જેઓ રાજકીય રીતે એક એકમ હોવા છતાં તેમના વિવિધ વિસ્તારોમાં જુદા જુદા અંગત કાયદાઓ ધરાવે છે. આવા કિસ્સામાં એક કાનૂની વ્યવસ્થા દ્વારા સંચાલિત

પેટા–એકમ એ અધિવાસનો વિસ્તાર છે. આમ ઉદાહરણ તરીકે, જેવું દર્શાવવામાં આવ્યું છે તેમ, ગ્રેટ બ્રિટન એક જ રાજકીય એકમ હોવા છતાં, સ્કોટલેન્ડમાં અંગત કાયદાઓ અલગ છે અને તેથી સ્કોચ અધિવાસ માન્ય છે. પરંતુ આ ઐતિહાસિક વિકાસની બાબત છે. હવે, જ્યાં સુધી ભારતનો સંબંધ છે ત્યાં સુધી મને જણાય છે કે જે એકમાત્ર હેતુ માટે તે સામાન્ય રીતે સુસંગત છે અને જે તેને આકર્ષિત કરે છે, એટલે કે ભારતના નાગરિકોના અંગત કાયદાઓ, તે માટે કાયદા દ્વારા જાણીતો અથવા માન્ય પેટા–એકમોના અધિવાસનો આવો કોઈ ખ્યાલ અત્યાર સુધી અસ્તિત્વમાં નથી. ભારતમાં અંગત કાયદાઓ, જેમ કે જાણીતું છે, મોટે ભાગે ધાર્મિક જોડાણો પર આધાર રાખે છે. બ્રિટિશ પૂર્વેના સમયથી આવું રહ્યું છે. પ્રારંભિક બ્રિટિશ નિયમોએ આ બાબતને માન્યતા આપી છે અને વિવિધ પ્રાંતો અથવા રાજ્યોના સિવિલ કોર્ટ્સ એક્ટ અથવા સમાન કાયદાઓમાં કોર્ટોએ હિન્દુઓ અને મુસ્લિમો વગેરેને લગતી બાબતોનો નિર્ણય તેમના અંગત કાયદાઓના સંદર્ભમાં કરવાનો રહેશે તેવી ચોક્કસ જોગવાઈનો સમાવેશ કરીને તે જ બાબત ચાલુ રાખવામાં આવી છે. આ કાયદાઓમાં સામાન્ય રીતે સંબંધિત અદાલતોને આદેશના રૂપમાં એક જોગવાઈ હોય છે, જે વત્તેઓછે અંશે નીચે મુજબ છે:

"જ્યાં પક્ષકારો મુસ્લિમ હોય ત્યાં મુસ્લિમ કાયદા દ્વારા અને જ્યાં પક્ષકારો હિન્દુ હોય ત્યાં હિન્દુ કાયદા દ્વારા ઉત્તરાધિકાર, વારસો, લગ્ન અથવા જ્ઞાતિ અથવા કોઈપણ ધાર્મિક પ્રથા અથવા સંસ્થા અથવા તેના જેવી બાબતો અંગેના કોઈપણ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવો." આ બાબતો પૈકીની કેટલીક બાબતો તેમજ

અંગત કાયદાઓની શ્રેણીમાં યોગ્ય રીતે આવતી અન્ય બાબતો જેમ કે સગીરતા, વારસો વગેરેના સંબંધમાં વૈધાનિક સુધારાઓ થયા છે. પરંતુ એ નોંધનીય છે કે તે સુધારાઓ લગભગ સંપૂર્ણપણે અખિલ ભારતીય સ્વરૂપના છે અને કોઈ પ્રાદેશિક ધોરણે નથી (અર્થાત્ ભારતીય પુખ્તતા અધિનિયમ, ભારતીય ઉત્તરાધિકાર અધિનિયમ). જ્યાં સુધી મારી જાણ છે ત્યાં સુધી અંગત કાયદાઓને લગતી કોઈપણ બાબતો પર પ્રાંતીય અથવા રાજ્ય કાયદાઓના માત્ર થોડા જ દ્રષ્ટાંતો છે અને તે પણ અત્યંત અલ્પ અને મર્યાદિત અંશે છે. આમ એ જોઈ શકાશે કે હિન્દુ કે મુસ્લિમ જે પ્રાંત કે રાજ્યનો હોય તેને તેના અંગત કાયદાઓ સાથે કોઈ સુસંગતતા કે સંબંધ નથી. ખરેખર તો, કોઈ પણ હિન્દુ અલગ પ્રાંત કે રાજ્યમાં સ્થળાંતર કરવા છતાં પોતાના હિન્દુ કાયદાની પોતાની વિચારધારા પણ પોતાની સાથે લઈ જાય છે તે હકીકતથી આથી વિપરીત બાબત પર ભાર મુકાય છે. હવે, જે ભારતીય નાગરિકો હિન્દુ કે મુસ્લિમ નથી, જેમ કે ભારતીય ખ્રિસ્તીઓ કે એંગ્લો–ઇન્ડિયન્સ, તેઓ અંગત કાયદાઓ દ્વારા શાસિત થાય છે જે અખિલ ભારતીય સ્વરૂપના છે અને પ્રાદેશિક નથી, જેમ કે ભારતીય ઉત્તરાધિકાર અધિનિયમ. (એ ઉલ્લેખ કરી શકાય કે યુરોપમાં પણ મધ્ય યુગ સુધી અંગત કાયદાઓ જાતિ પર આધાર રાખતા હતા અને અધિવાસ પર નહિ. જુઓ ફિલિમોર ઓન ઇન્ટરનેશનલ લૉ, પૃષ્ઠ ૩૬). ભારતીય વસ્તીના મોટા ભાગના લોકોનો સમાવેશ કરતી વિવિધ કેટેગરીના લોકોના અંગત કાયદાઓ અંગેની તથ્યલક્ષી પરિસ્થિતિની આ સ્થિતિમાં, મને સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભારતમાં અત્યાર સુધી ભારતીય અધિવાસથી ભિન્ન એવા રાજ્ય અથવા પ્રાંતીય અધિવાસના કોઈપણ

ખ્યાલના વિકાસ માટે કોઈ અવકાશ રહ્યો નથી. આમ હાલના ભારતીય કાયદામાં પ્રાદેશિક અધિવાસ માટે કોઈ સ્થાન નથી. તેમજ એવું માનવા માટે કોઈ કારણ નથી

કે વર્તમાન બંધારણ હેઠળ ભવિષ્યમાં આવી પરિસ્થિતિ ઊભી થશે. આ હેતુ માટે, એ નોંધી શકાય કે રાજ્યની વિશિષ્ટ કાયદાકીય સત્તા અંગત કાયદાઓ સુધી વિસ્તરતી નથી. અંગત કાયદાઓ એ સમવર્તી કાયદાકીય યાદીની બાબત નં. ૫ નો વિષય છે. આ સંદર્ભમાં એ પણ ધ્યાને લેવું સુસંગત છે કે બંધારણનો અનુચ્છેદ ૪૪ આદેશ આપે છે કે "રાજ્ય સમગ્ર ભારતના ક્ષેત્રફળમાં નાગરિકો માટે સમાન નાગરિક સંહિતા સુરક્ષિત કરવાનો પ્રયાસ કરશે". તેથી પ્રાદેશિક અંગત કાયદાઓને કોઈપણ નોંધપાત્ર પ્રમાણમાં અમલમાં આવવા દેવામાં આવશે તેવી શક્યતા અત્યંત નહિવત છે. એ પણ ઉલ્લેખ કરી શકાય કે સમગ્ર ભારત માટે બંધારણ હેઠળ એક જ નાગરિકત્વ છે અને "નાગરિકત્વ અને દેશીયકરણ" ને સંસદની વિશિષ્ટ સત્તા હેઠળ સૂચિબદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે. અલબત્ત નાગરિકત્વ એ અધિવાસથી અલગ છે. પરંતુ હું અહીં આ બાબતનો ઉલ્લેખ માત્ર એ વિચાર પર ભાર મૂકવા માટે કરું છું કે, બંધારણ સાથે સુસંગત રહીને, પ્રાદેશિક અધિવાસનો ખ્યાલ જે વર્તમાન સમયમાં અસ્તિત્વમાં નથી અને જેને જો માન્યતા આપવામાં આવે તો તે પ્રાદેશિક નાગરિકત્વના દાવાઓના વિકાસ તરફ દોરી જાય (જેમ કે ઉદાહરણ તરીકે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઑફ અમેરિકામાં), તે બંધારણના ઉદ્દેશ્ય માટે તદ્દન વિદેશી ગણાશે. ઉપરોક્ત બાબતોના સંદર્ભમાં જ "મધ્ય ભારતના વાસ્તવિક રહેવાસી" શબ્દપ્રયોગની

વ્યાખ્યા કરતા સંબંધિત નિયમમાં રહેલા "મધ્ય ભારતમાં અધિવાસ" શબ્દપ્રયોગને ધ્યાને લેવાનો અને સમજવાનો છે. મારા મતે મધ્ય ભારતમાં અધિવાસનો ખ્યાલ હાલના ભારતીય કાયદા માટે અજાણ્યો હોવાથી, અંગ્રેજી કાનૂની વ્યવસ્થામાં જાણીતા પ્રાદેશિક અધિવાસ સાથે કોઈ સંબંધ ધરાવતા હોય તે રીતે સંબંધિત નિયમમાં વપરાયેલા "મધ્ય ભારતમાં અધિવાસ" વાક્યપ્રયોગનું અર્થઘટન કરવું સ્વીકાર્ય ગણાતું નથી. અંગ્રેજી અથવા અમેરિકન કાયદામાં પ્રાદેશિક અધિવાસના આવા ખ્યાલની માન્યતા આપણને બંધારણના ઉદ્દેશ્યથી વિરુદ્ધ આપણા દેશમાં તે જ વિચાર આયાત કરવાની ફરજ પાડતી નથી. આપણે સંબંધિત નિયમમાં વપરાયેલા "મધ્ય ભારતમાં મૂળ અધિવાસ" વાક્યપ્રયોગના અર્થને ભારતમાં કાયદાની હાલની સ્થિતિના સંદર્ભમાં ધ્યાને લેવો પડશે, જે સ્થિતિ, મારા મતે, આવા પ્રાદેશિક અધિવાસને માન્યતા આપતી નથી.

કલમ (એ) માં વપરાયેલા "મધ્ય ભારતમાં અધિવાસ" શબ્દપ્રયોગમાં અરજદારના "રહેઠાણ" અથવા "કાયમી ઘર" નો અર્થ વાંચી શકાતો નથી તેવું માનવા માટેના મારા કારણો હું પહેલેથી જ આપી ચૂક્યો છું. આ સંજોગોમાં મને વાજબી રીતે સ્પષ્ટ જણાય છે કે

"મધ્ય ભારતમાં મૂળ અધિવાસ" શબ્દપ્રયોગનો અર્થ "મધ્ય ભારતમાં (અરજદારનું) જન્મસ્થળ" દર્શાવવાનો છે. એ વાત સંપૂર્ણપણે સાચી છે કે "મૂળ અધિવાસ" અને "જન્મસ્થળ" એ બે અલગ બાબતો છે. પરંતુ એ બાબત માત્ર ત્યારે જ બને છે જ્યારે "મૂળ અધિવાસ" શબ્દપ્રયોગનો ઉપયોગ ચોક્કસ કાનૂની

અર્થ દર્શાવતો હોય. પરંતુ જ્યાં, પ્રસ્તુત કેસની જેમ, "મધ્ય ભારતમાં મૂળ અધિવાસ" શબ્દપ્રયોગ કોઈ કાનૂની અર્થ દર્શાવતો નથી, જેમ કે મેં ઉપર દર્શાવ્યું છે, અને જો તેને કોઈ અર્થ જોડવો જ હોય, તો તે માત્ર "જન્મસ્થળ" નો સંદર્ભ આપી શકે છે. આ બાબત નિયમના ઘડવૈયા દ્વારા જે વિચારવામાં આવ્યું હોવાની સંભાવના હતી તેની સાથે સુસંગત થશે. સામાન્ય રીતે થોડા અને અપવાદરૂપ કિસ્સાઓ સિવાય વ્યક્તિનો મૂળ અધિવાસ તેનું જન્મસ્થળ હોય છે. આ સંદર્ભમાં કોર્પસ જ્યુરિસ સેકન્ડમ, વોલ્યુમ ૨૮ ના પૃષ્ઠ ૧૦૯૫ પરથી નીચેનો ફકરો ધ્યાને લઈ શકાય છે:

"વ્યક્તિનો મૂળ અધિવાસ એ તેના જન્મનો અધિવાસ છે. તે સામાન્ય રીતે જન્મસ્થળ હોય છે પરંતુ અનિવાર્યપણે જન્મસ્થળ જ હોવું જરૂરી નથી." આ સંબંધમાં એ યાદ રાખવાનું છે કે સંબંધિત નિયમ એ અગાઉના નિયમનો વિકલ્પ છે જે નીચે મુજબ હતો:

"મધ્ય ભારતના વિદ્યાર્થીઓને કેપિટેશન ફીમાંથી મુક્તિ આપવામાં આવે છે."

"મધ્ય ભારતના વિદ્યાર્થીઓ" શબ્દપ્રયોગને રહેઠાણ કે અધિવાસ સાથે કોઈ સંબંધ નથી, અને તેમાં કોઈ શંકા હોઈ શકે નહીં કે તે સામાન્ય રીતે મધ્ય ભારતમાં જન્મેલા વિદ્યાર્થીઓનો અર્થ દર્શાવતો હતો.

મારા મતે જ્યારે રાજ્ય સત્તાવાળાઓએ ખાનગી હાથમાંથી સંસ્થાનું સંચાલન પોતાના હસ્તક લીધું અને "મધ્ય ભારતના વાસ્તવિક રહેવાસીઓ"

શબ્દપ્રયોગની એક સંકર વ્યાખ્યા ઘડીને તે વ્યાખ્યામાં જે નાગરિકોનો મૂળ અધિવાસ મધ્ય ભારતમાં છે તે કેટેગરીને મોખરે રાખીને નિયમમાં ફેરફાર કર્યો; ત્યારે તેઓએ અગાઉના નિયમ સાથે સુસંગત થાય તે રીતે તેના ગર્ભિતાર્થને છુપાવવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો, એટલે કે કેપિટેશન ફીમાંથી મુક્તિનો લાભ માત્ર મધ્ય ભારતમા જન્મેલી વ્યક્તિઓને જ મળવો જોઈએ અને કેપિટેશન ફીનો બોજ મધ્ય ભારતમાં ન જન્મેલી વ્યક્તિઓ દ્વારા ઉઠાવવો જોઈએ. જે નિયમ ચર્ચા હેઠળ છે તેના વાસ્તવિક અર્થ અને અસર અંગેના મારા દ્રષ્ટિકોણમાં, ત્યારપછીના સ્પષ્ટીકરણનો પ્રયાસ કે તેનો વાસ્તવિક વહીવટ જે રીતે કરવામાં આવે છે અથવા વહીવટ કરવાનો ઈરાદો છે તે રીત, જેવું કે મધ્ય ભારત સરકારના મદદનીશ સચિવ શ્રી એચ. એલ. ગુપ્તા દ્વારા તેમના સોગંદનામામાં જણાવવામાં આવ્યું છે, તે સાચું સ્વીકારવામાં આવે તો પણ કોઈ મહત્વ ધરાવી શકતું નથી. મેડિકલ કોલેજના કેટલાક પ્રવેશેલા વિદ્યાર્થીઓ કે જેઓ મધ્ય ભારતના રહેવાસી છે તેઓ હવે અર્થઘટન કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવી રહેલા નિયમ હેઠળ કેપિટેશન ફીમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે હકદાર ન હોઈ શકે તે હકીકત ત્યાં સુધી સુસંગત નથી જ્યાં સુધી અરજદાર જેવી સ્થિતિમાં રહેલા વિદ્યાર્થીને મુક્તિનો લાભ ન મળી શકે, પછી ભલે તેણે સ્પર્ધામાં સૌથી વધુ ગુણ મેળવ્યા હોય. તેથી, મારા મતે, પ્રશ્ન હેઠળનો નિયમ મુખ્યત્વે મધ્ય ભારતમાં જન્મસ્થળનો સંદર્ભ આપે છે, જોકે અન્ય અને જુદા જુદા મથાળા હેઠળ અન્ય વિવિધ કેટેગરીઓ પણ આવી શકે છે. તેથી આ નિયમ બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૫ નો ભંગ કરે છે. નિયમ પ્રાદેશિક અધિવાસના ન્યાયિક ખ્યાલનો સંદર્ભ આપે છે

અને તે કારણોસર અનુચ્છેદ ૧૫ ના નિષેધના દાયરામાં આવતો નથી તેવા દ્રષ્ટિકોણમાં પણ, અનુચ્છેદ ૧૪ ના સંદર્ભમાં, આવા અધિવાસ પર આધારિત તફાવતને કેવી રીતે વાજબી ગણી શકાય તે હું સમજી શકતો નથી. "મધ્ય ભારતમાં મૂળ અધિવાસ" એ વર્ગીકરણ માટેનો વાજબી આધાર કેવી રીતે છે તે અંગે કોઈ સૂચન આગળ કરવામાં આવ્યું નથી. તેથી, મારા મતે, "મધ્ય ભારતના વાસ્તવિક રહેવાસી" ની વ્યાખ્યાની કલમ (એ) માં સમાવિષ્ટ કેપિટેશન ફી સંબંધિત નિયમની પ્રાથમિક સામગ્રી ગેરબંધારણીય ભેદભાવ દ્વારા અરજદારના નુકસાન માટે પરિણામે છે. તેથી રાજ્ય સરકાર તે નિયમના સંદર્ભમાં અરજદાર પાસેથી કેપિટેશન ફી વસૂલવાની કાયદેસર રીતે માંગ કરી શકતી નથી.

તેથી, હું આ અરજી મંજૂર કરું.

મારે એટલું ઉમેરવું યોગ્ય જણાય છે કે ભારતીય અધિવાસથી ભિન્ન એવા પ્રાદેશિક અધિવાસના ખ્યાલના અસ્તિત્વ અથવા સ્વીકાર્યતા અંગે અને સંબંધિત નિયમના અર્થ પર તેની અસર અંગે અમારી સમક્ષની સુનાવણીમાં કોઈ દલીલ કરવામાં આવી ન હતી કે સૂચન કરવામાં આવ્યું ન હતું અને કોર્ટને આ બાબતો તથા તેને લગતી બાબતો પર દલીલોનો લાભ મળ્યો નથી. તેથી, બહુમતીના મંતવ્યો પ્રત્યેનો મારો આદર હોવા છતાં અને બાર તરફથી સહાયના અભાવ છતાં જો મેં અસંમત થવાનું સાહસ કર્યું હોય, તો તે એવી દ્રઢ પ્રતીતિને કારણે છે કે આ કોર્ટના નિર્ણય દ્વારા પ્રાદેશિક અધિવાસની પ્રગટ કે ગર્ભિત માન્યતા એ બંધારણના ઉદ્દેશ્યથી વિરુદ્ધ હશે.

કોર્ટ દ્વારા.– બહુમતીના અભિપ્રાય અનુસાર, આ અરજી ખર્ચ વિના રદ કરવામાં આવે છે.

પિટિશન રદ કરવામાં આવી.

This judgment has been translated using an AI-assisted translation tool.

==========

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

==========